

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये
शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांची भूमिका
ROLE OF TEACHERS AND STUDENTS IN NEP 2020

प्रा. एन. व्ही. नरुले
(भूगोल विभाग प्रमुख)
इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ, महाराष्ट्र (India)
Mail Id narulenilkantha3@gmail.com संपर्क क्र. ९९२३९०९२९६

गोषवारा :-

मानवाला आपल्या पूर्ण क्षमता वापरता येण्यासाठी समान आणि न्याय्य समाज विकसित करण्यासाठी तसेच राष्ट्रीय विकासाला चालना देण्यासाठी शिक्षण हा पाया आहे. भारताच्या सातत्यपूर्ण प्रगतीसाठी आर्थिक विकास, सामाजिक न्याय आणि समानता, शास्त्रीय प्रगती, राष्ट्रीय एकात्मता आणि संस्कृतीचे जतन या क्षेत्रांमध्ये वैश्विक पातळीवर नेतृत्व करण्यासाठी सर्वांना दर्जेदार शिक्षण उपलब्ध करून देणे महत्वाचे आहे. व्यक्ती, समाज, देश आणि जगाच्या हितासाठी आपल्या देशातील समृद्ध प्रतीभा आणि संसाधनांचा पुरेपूर वापर करण्यासाठी उच्च प्रतीचे सार्वभौम शिक्षण हा भविष्यासाठी सर्वात चांगला मार्ग आहे. पुढच्या दशकात जगातील सर्वात मोठी युवकांची संख्या भारतात असेल आणि त्या सर्वांना चांगल्या गुणवत्तेच्या शिक्षणाच्या संधी पुरविण्याच्या आपल्या क्षमतेवर देशाचे भवितव्य ठरेल.

भारताने २०१५ मध्ये स्वीकारलेल्या शाश्वत विकासाच्या २०३० च्या कृती कार्यक्रमाच्या उद्दिष्ट ४ (SDG4) मध्ये 'जागतिक शिक्षण विकास कृती कार्यक्रम' समाविष्ट असून हे उद्दिष्ट २०३० पर्यंत 'सर्वांसाठी समावेशक आणि समान गुणवत्तेचे शिक्षण सुनिश्चित करणे आणि सर्वांसाठी निरंतर अध्ययनाच्या शिक्षणाच्या संधीना प्रोत्साहन देणे' यासाठी आहे. या उच्च उद्दिष्टाकरिता अध्ययनाला पाठींबा आणि चालना देण्यासाठी संपूर्ण शिक्षण प्रणालीची नव्याने रचना करणे आवश्यक आहे. म्हणूनच शैक्षणिक विकासाच्या दृष्टीने राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० हा विषय घेतला आहे.

बीजसंज्ञा:- शिक्षण, शैक्षणिक धोरण, विकास, संधी, गुणवत्ता, शिक्षक, विद्यार्थी .

प्रस्तावना:-

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० हे २१ व्या शतकातील पहिले शैक्षणिक धोरण आहे आणि धोरणाचे ध्येय आपल्या देशातील वाढत्या विकासात्मक आवश्यकतांवर उपाययोजना करणे हे आहे. या धोरणामध्ये SDG4 सह २१ व्या शतकातील शिक्षणाच्या महत्वाकांक्षी उद्दिष्टांशी सुसंगत अशी नवीन प्रणाली तयार करण्यासाठी भारताच्या परंपरा आणि मूल्ये यांवर भर देऊन शैक्षणिक रचनेचे नियमन आणि व्यवस्थापन यासह या रचनेच्या सर्व पैलू मध्ये बदल आणि सुधारणा प्रस्तावित आहेत. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण विशेषतः प्रत्येक व्यक्तीच्या सृजन क्षमतेच्या विकासावर जास्त भर देते. शिक्षणाने केवळ आकलन क्षमता विकसित केल्या पाहिजेत असे नाहीतर साक्षरता आणि संख्याज्ञान या 'मुलभूत क्षमता' आणि उच्च दर्जाच्या तार्किक आणि समस्या निराकरण क्षमतांचे नवे तर सामाजिक, नैतिक, आणि भावनिक क्षमतांचा विकास सुध्दा केला पाहिजे.

उद्दिष्ट्ये:-

१) तार्किक विचार आणि कृती करण्यासाठी सक्षम असलेल्या करुणा, सहानुभूती, धैर्य आणि चिकाटी, विज्ञानाधिष्ठीत कल व रचनात्मक कल्पनाशक्ती, नैतिक बांधिलकी आणि मूल्ये असलेल्या चांगल्या व्यक्ती तयार करणे.

२) ज्या संस्थेत प्रत्येक विद्यार्थ्याला आपुलकीने वागवले, आपले स्वागत केले जाते असे वाटते, त्याची काळजी वाहिली जाते, जिथे एक सुरक्षित आणि प्रेरणादायी वातावरण असते, जिथे सर्व विद्यार्थ्यांना शिकण्यासाठी विविध अनुभव प्रकार उपलब्ध करून दिले जातात आणि जिथे शिकण्यासाठी चांगल्या पायाभूत सुविधा आणि उपयोगी संसाधने उपलब्ध असतात, ती खरी चांगली शिक्षण संस्था असते. या सर्व गोष्टी साध्य करणे हे प्रत्येक शिक्षण संस्थेचे ध्येय असले पाहिजे. मात्र, त्याचवेळी विविध संस्था आणि शिक्षणाच्या विविध टप्प्यांमध्ये सुलभ सहयोग आणि समन्वय असणे आवश्यक आहे.

विषय विवेचन:-

प्राचिन आणि सनातन भारतीय ज्ञान व विचारांची समृद्ध परंपरा लक्षात घेऊन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० तयार करण्यात आले आहे. भारतीय विचार आणि तत्वज्ञानात, ज्ञान, प्रज्ञा, सत्याचा शोध ही नेहमीच मानवाची सर्वोच्च उद्दिष्ट्ये मानली जातात. प्राचिन भारतात शाळानंतरच्या जीवनाची तयारी म्हणून ज्ञान मिळविणे एवढेच नसून पूर्ण आत्मज्ञान किंवा मोक्ष होते. प्राचिन भारतात तक्षशीला, नालंदा, विक्रमशीला, वल्लभी अशा जागतीक दर्जाच्या संस्थांनी बहुशाखीय शिक्षण आणि संशोधनाची उच्च मानके तयार केली होती, आणि वेगवेगळी पार्श्वभूमी असलेले वेगवेगळ्या देशातील विद्वान, विद्यार्थी येथे शिकण्यासाठी येत होते. भारतीय शिक्षण व्यवस्थेने चरक, सुश्रुत, आर्यभट्ट, वराह, मिहीर, भास्कराचार्य, ब्रह्मगुप्त, चाणक्य, चक्रपाणी दत्त, माधव, पाणिनी, पंतजली, नागार्जुन, गौतम, पिंगल, शंकरदेव, मैत्रेयी, गार्गी आणि थिरुवल्लुवर असे अनेक विद्वान निर्माण केले, ज्यांनी गणित, खगोलशास्त्र, धातुशास्त्र, वैद्यकशास्त्र आणि शल्यचिकित्सा, स्थापत्य अभियांत्रिकी, स्थापत्यविद्या, जहाजवांधणी, नौकानयन, योग, ललितकला, बुद्धीबळ तसेच अनेक क्षेत्रातील जागतिक ज्ञानात मोलाची भर घातली. भारतीय संस्कृती आणि तत्वज्ञान यांचा जगावर खुप मोठा प्रभाव आहे. पुढील पिढ्यांसाठी जागतिक दृष्ट्या महत्त्वाच्या असलेल्या या वारशाचे केवळ संवर्धन आणि जतनच नव्हे तर त्यावर संशोधन करणे, त्यात वाढ करणे आणि आपल्या नविन शिक्षण व्यवस्थेत त्यांचा नव्याने उपयोग करणे आहे.

शिक्षकांची भूमिका:-

शिक्षण व्यवस्थेतील मूलभूत सुधारणांच्या केंद्रस्थानी शिक्षक असला पाहिजे, नविन शिक्षण धोरणाने शिक्षकाला सर्व पातळ्यांवर आपल्या समाजातील सर्वात आदरणीय आणि आवश्यक सदस्य म्हणून पुर्नस्थापित करण्यासाठी मदत करणे अत्यावश्यक आहे. कारण तो खरोखर आपल्या नागरिकांच्या पुढील पिढीला आकार देतो. शिक्षकांना सक्षम करण्यासाठी आणि त्यांनी आपले काम शक्य तितक्या प्रभावीपणे करावे, म्हणूनच या धोरणाने शक्य त्या सर्व गोष्टी केल्या पाहिजेत. तसेच सर्वोत्तम आणि बुद्धीमान व्यक्तींना सर्व पातळीवर शिक्षकी पेशात सामावून घेण्यासाठी नविन शिक्षण धोरणाने मदत केली पाहिजे, त्यासाठी त्यांची उपजीविका, आदर, सन्मान आणि स्वायत्तता या गोष्टी सुनिश्चित केल्या पाहिजेत. त्याचप्रमाणे शिक्षण व्यवस्थेमध्ये गुणवत्ता नियंत्रणाच्या मूलभूत पध्दती आणि दायित्व या गोष्टी स्थापित केल्या पाहिजेत.

विद्यार्थ्यांची भूमिका:-

नविन शिक्षण धोरणाने सर्व विद्यार्थ्यांना, ते कुठेही रहात असले तरीही, चांगल्या गुणवत्तेची शिक्षण व्यवस्था पुरवली पाहिजे आणि उपेक्षित, वंचित आणि अल्प प्रतीनिधित्व असलेल्या गटांवर विशेष लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. शिक्षण हे समानता सुनिश्चित करण्याचे मोठे माध्यम आहे आणि याद्वारे समाजात समानता, सर्व समावेशकता आणि सामाजिक-आर्थिक गतिशीलता साध्य करता येते. वरील गटातील विद्यार्थ्यांना, काही अडथळे असले तरीही, शिक्षण व्यवस्थेत प्रवेश घेण्यासाठी आणि त्यात त्यांना उत्कृष्ट कामगिरी करता येण्यासाठी सर्व प्रयत्न केले पाहिजेत.

भारताच्या समृद्ध विविधतेचा आणि संस्कृतीचा मान ठेवत आणि त्याचवेळी देशाच्या स्थानिक आणि वैश्विक संदर्भातील गरजा लक्षात घेवून यांचा समावेश नविन शिक्षण धोरणात केला पाहिजे. भारतातील युवकांना भारत देशाविषयी आणि इथल्या विविध सामाजिक, सांस्कृतिक आणि तांत्रिक गरजांवरचे यथिल कला, भाषा

आणि ज्ञानाच्या परंपराविषयी राष्ट्रीय अभिमान, आत्मविश्वास, आत्मज्ञान, परस्पर सहयोग व एकतेसाठी आणि भारताने सतत विकासाच्या पायऱ्या चढण्यासाठी ज्ञान होणे अतिशय आवश्यक आहे.

राष्ट्रीय नविन शिक्षण धोरणातील काही मूलभूत सिध्दांतः—

- १) प्रत्येक विद्यार्थ्यांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण क्षमता शोधणे, ओळखणे आणि त्या विकसित करण्यासाठी प्रयत्न करणे.
- २) प्रत्येक विद्यार्थ्यांसाठी मूलभूत साक्षरता आणि संख्याज्ञान या गोष्टींना प्राधान्य देणे.
- ३) लवचिकता असावी, म्हणजेच विद्यार्थ्यांना त्यांच्या अध्ययनाचा मार्ग आणि कार्यक्रम निवडण्याची मुभा असेल.
- ४) अध्यापनात आणि अध्ययनात बहु-भाषिकत्व आणि भाषा शक्ती यांना प्रोत्साहन.
- ५) अध्यापनात आणि अध्ययनात तंत्रज्ञानाचा पुरेपूर वापर.
- ६) विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीकरिता सर्व शैक्षणिक निर्णयांमध्ये पूर्ण समानता आणि सर्वसमावेशकता ही पायाभूत गोष्ट.
- ७) शिक्षक आणि प्राध्यापक हे शिक्षण प्रक्रियेचे केंद्र मानणे.
- ८) गुणवत्तापूर्ण शिक्षण आणि विकासासाठी उत्कृष्ट दर्जाचे संशोधन.
- ९) आपल्या भारतीय मुळांचा, भारताचा आणि भारताच्या समृद्ध, वैविध्यपूर्ण, प्राचिन आणि आधुनिक संस्कृती, ज्ञान, व्यवस्था आणि परंपरा यांचा अभिमान असणे.
- १०) शिक्षण ही एक सार्वजनिक सेवा आहे.

निष्कर्षः—

- १) या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची दूरदृष्टी, भारतीय मूल्यांपासून विकसित केलेली, सर्वांना उच्च गुणवत्तेचे शिक्षण उपलब्ध करून देऊन, त्याद्वारे भारताला एक जागतिक ज्ञान-महासत्ता बनवून भारताचे एका न्याय्य आणि चैतन्यमय ज्ञान-समाजात शाश्वतपणे परिवर्तन करण्यात प्रत्यक्षपणे योगदान देणारी अशी शिक्षणव्यवस्था निर्माण करणे आहे.
- २) या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात आपल्या शिक्षणसंस्थांचा अभ्यासक्रम आणि शिक्षणपध्दत विद्यार्थ्यांमध्ये मूलभूत कर्तव्ये आणि जबाबदाऱ्यांविषयी जाणिवपूर्ण जागरूकता निर्माण करणारे असायला हवेत.
- ३) या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची दूरदृष्टी अशी आहे की, भारतीय असल्याचा सखोल अभिमान विद्यार्थ्यांच्या केवळ विचारांमध्येच नव्हे तर त्यांच्या व्यवहारात, बुद्धीमध्ये आणि कृतीमध्येदेखील रूजवणे, तसेच मानवी हक्क, शाश्वत विकास आणि जीवनमान यांच्याशी जबाबदारीपूर्ण बाधिलकीचे समर्थन करणारे ज्ञान, कौशल्ये, मूल्ये आणि स्वभाव विकसित करणे, जेणेकरून ते खऱ्या अर्थाने एक वैश्विक नागरिक बनतील.

संदर्भः—

- १) 'राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२०', शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार.
- २) नवीन शैक्षणिक धोरण: शक्यता आणि अडथळे, कुमार संजय सिंह, दिल्ली विद्यापीठ.
- ३) <http://creativelearning.co.in/author/mahendrasfsep/>

